

**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СУТНОСТІ ФІНАНСОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ***

Л. С. Малахова, асистент,

Сумський державний університет, м. Суми, Україна

Проаналізовано стан фінансування сільського господарства та природоохоронної діяльності в Україні за рахунок державних коштів; обґрунтовано застосування фінансового регулювання еколого-економічної діяльності у сільському господарстві за сучасних еколого-економічних умов; розглянуто сутність фінансового регулювання.

Ключові слова: *еколого-економічна діяльність, сільське господарство, фінансові інструменти, фінансові методи, фінансове регулювання.*

Проанализировано состояние финансирования аграрной сферы и природоохранной деятельности в Украине за счет государственных средств; обосновано применение финансового регулирования эколого-экономической деятельности в сельском хозяйстве в современных эколого-экономических условиях; рассмотрено сущность финансового регулирования.

Ключевые слова: *эколого-экономическая деятельность, сельское хозяйство, финансовые инструменты, финансовые методы, финансовое регулирование.*

ВСТУП

У процесі взаємодії природи і суспільства постійно виникають суперечності, які потім можуть призвести до деградації природних ресурсів, погіршення якості навколишнього природного середовища. Останнім часом особливе загострення проблем природокористування спостерігається в сільському господарстві. Близько 50% усіх негативних процесів, які призводять до деградації природного середовища, припадає саме на цю галузь [1].

Функціональні процеси, що відбуваються в аграрному секторі, напряму пов'язані з природокористуванням, тому стабілізація економічного розвитку сільськогосподарської галузі неможлива без забезпечення раціонального природокористування та ефективних відтворювальних процесів. Та на сьогодні існує проблема, яка заважає вирішенню питань, пов'язаних з раціона

льним природокористуванням, охороною природного середовища та забезпеченням соціально-економічного розвитку сільського господарства як на рівні держави, так і на регіональному рівні. Цією проблемою є дефіцит фінансових ресурсів та низька ефективність їх використання.

Еколого-економічні аспекти функціонування сільського господарства досліджено у працях В. Г. Андрійчука, В. А. Борисової, П. С. Березівського, О. О. Веклич, Б. М. Данилишина, Н. В. Зіновчук, О. Л. Кашенко, Ю. Л. Лузана, П. Т. Саблука, П. В. Тархова, Н. В. Хвесик, Ю. М. Чепурних, А. В. Чупіса та ін. Проблемам вирішення еколого-економічних суперечностей природокористування шляхом розвитку економічного механізму присвячені наукові праці О. Ф. Балацького, Б.В. Буркинського, О. О. Веклич, К. Г. Гофмана, Б. М. Данилишина, О. Л. Кашенко, І. А. Карагодова, Л. Г. Мельника, В. С. Міщенко, І. М. Потравного, І. М. Синякевича, С. К. Харічкова, Є.В. Хлобистова та ін. Проблеми сутності фінансового механізму та його

* Стаття рекомендована до друку доктором економічних наук Тарховим П. В., СумДУ, м. Суми

складових дослідженні у наукових працях В. М. Федосова, В. М. Опаріна, С. Я. Огородника, В. К. Сенчагова, С. В. Львовичкіна та ін.

Функціонування окремих елементів механізму фінансового регулювання економіки та соціальної сфери є предметом вивчення широкого кола науковців. Водночас наукові положення щодо фінансового регулювання еколого-економічної діяльності не отримали ще відповідного відображення в економічній літературі.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою дослідження є теоретико-методологічне обґрунтування фінансового регулювання еколого-економічної діяльності у сільському господарстві за сучасних екологічних та економічних умов.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Аналіз стану аграрного сектору економіки останніми роками засвідчує, що він працює на межі збитковості, а окремі його галузі, насамперед тваринництво, є хронічно збитковими. При цьому заробітна плата сільськогосподарських товаровиробників залишається найнижчою серед виробничих галузей економіки. Такий стан речей не забезпечує розширеного відтворення, оновлення основних засобів виробництва і заважає вирішенню проблем соціального характеру [2]. Тому державна фінансова підтримка на сьогодні залишається актуальною. Але дефіцит коштів в аграрному секторі економіки неможливо подолати лише за рахунок бюджетних видатків. Хоча за період з 2004 -2008 рр. державна фінансова підтримка зросла більш як у 4 рази і становила 16 % від обсягу валового виробництва сільськогосподарської продукції (табл. 1), та результати аналізу використання коштів Державного бюджету України, виділених на державну підтримку АПК, свідчать про їх неефективне використання.

Таблиця 1 - Обсяги підтримки сільського господарства з державного бюджету у 2004-2008 роках (млн грн) [2]

	2004 р.	2005 р.	2006р.	2007 р.	2008 р.
Видатки державного бюджету, спрямовані на підтримку сільського господарства	1051,5	2774,0	3045,0	4992,0	9724,0
Спеціальні режими оподаткування ПДВ	2962,3	3779,9	4124,3	5714,0	7099,3
Загальна сума підтримки	4013,8	6553,9	7169,3	10706,0	16823,3
Обсяг валового виробництва с/г продукції	91804,0	92586,0	94895,0	88769,0	104323,0
Питома вага підтримки в обсязі виробництва с/г продукції, %	4,4	7,1	7,6	12,1	16,0

Так, в результаті неефективного внутрішнього контролю за використанням коштів загального фонду держбюджету та надходження коштів у кінці року, в 2007-2008 роках до державного бюджету було повернуто як невикористані 117 млн грн, у тому числі у 2007 році - 108,5 млн грн, у 2008 році - 8,5 млн грн, при цьому сума недофінансування за бюджетними програмами підтримки АПК за цей період становила 814,6 млн гривень. [2] При цьому зазначається, що основними причинами неефективного використання коштів державного бюджету, які виділяються на підтримку АПК, є недосконалість

механізмів отримання і розподілу бюджетних коштів та порушення бюджетної дисципліни під час їх використання [2].

Що стосується фінансування природоохоронної сфери, то існуючий фінансово-економічний механізм не забезпечує належного обсягу фінансування екологічних витрат та стимулювання екологоорієнтованої поведінки суб'єктів господарювання.

Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» [3] визначено головними джерелами фінансування екологічних заходів:

- 1) Державний бюджет України, бюджет Автономної Республіки Крим, місцеві бюджети;
- 2) фонди підприємств, установ і організацій;
- 3) фонди охорони навколишнього природного середовища;
- 4) добровільні внески й інші фонди (фонди екологічного страхування, банківські позики).

Категорії 1) та 3) є головними джерелами державного фінансування охорони навколишнього середовища.

Видатки на охорону навколишнього природного середовища за 2002 - 2009 рр. за рахунок державного та місцевих бюджетів значно зросли, але при цьому частка цих витрат у структурі сукупних видатків зведеного бюджету зменшилась (у 2009 вона становила 0,8 %). Крім того, у 2009 р. спостерігається збільшення частки витрат саме за рахунок коштів місцевих бюджету (табл. 2).

Таблиця 2 – Видатки на охорону навколишнього природного середовища, млн. грн [14]

	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.
Видатки на охорону НПС у зведеному бюджеті	661,6	920,9	1183,3	1252,5	1636,6	2241,3	2764,7	2538,8
У т. ч. Державний бюджет	527,8	726,1	895,8	981,1	1306,9	1809,1	2230,2	1824,3
Відсотків до зведеного бюджету	79,8	78,8	75,7	78,3	79,9	80,7	80,7	71,9
Місцеві бюджети	133,8	194,8	287,5	271,4	329,7	432,2	534,5	714,5
Відсотків до зведеного бюджету	20,2	21,2	24,3	21,7	20,1	19,3	19,3	28,1
Частка видатків на охорону НПС у структурі сукупних видатків зведеного бюджету	0,011	0,012	0,012	0,009	0,009	0,010	0,009	0,008

Дані свідчать про те, що питома вага витрат на охорону довкілля, фінансованих за допомогою бюджетних асигнувань, становить близько 1–2% від загальних витрат, і вона скорочується протягом всього періоду як в абсолютному реальному вираженні, так і у відсотковому. Однак табл. 3 також висвітлює цікаве явище: попри знижувальної тенденції видатки національного бюджету на охорону довкілля дедалі більше зосереджуються на капітальних витратах. При цьому, частка витрат, фінансованих національним бюджетом, збільшується з 7,9 % в 2000 році до 20,5 % в 2009 році.

Таблиця 3 - Бюджетне фінансування екологічних заходів [14]

Рік	Поточні витрати			Капітальні витрати			Загальні витрати		
	Всього	Національний бюджет	% від загал.	Всього	Національний бюджет	% від загал.	Всього	Національний бюджет	% від загал.
2002	3080,1	61,60	2,0	759,8	89,66	11,8	3827,3	151,26	3,94
2003	3362,0	67,24	2,0	1146,9	333,75	29,1	4508,9	400,99	8,89
2004	4152,2	87,20	2,1	1835,5	236,78	12,9	5987,7	323,98	5,41
2005	5313,6	111,59	2,1	1775,6	150,93	8,5	7089,2	262,51	3,70
2006	5172,4	93,10	1,8	2194,2	226,00	10,3	7366,6	319,11	4,33
2007	6610,3	145,43	2,2	3080,7	298,83	9,7	9691,0	444,25	4,58
2008	8444,6	202,67	2,4	3731,4	708,97	19,0	12176,0	911,64	7,49
2009	8032,8	329,35	4,1	3040,7	623,34	20,5	11073,5	952,69	8,6

Тенденція щорічного зростання зборів, пред'явлених за забруднення довкілля та їх фактичної сплати, з одного боку, свідчить про поліпшення економічного становища суб'єктів господарювання -природокористувачів. З іншого, ця тенденція виявляє активізацію процесів екологодеструктивного господарювання, внаслідок реалізації економічного потенціалу на застарілій, екологічно небезпечній матеріально-технічній базі суспільного виробництва, недотримання норм екологічного законодавства тощо (табл. 4).

Таблиця 4 – Екологічні платежі за 2001-2009 рр., млн грн [14]

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Збори, пред'явлені за забруднення НПС	235,0	221,9	265,0	330,6	374,6	863,5	955,7	1065,3	1198,7
Частка факт. сплачених еколог. зборів у загал. сумі, %	64,2	68,6	86,0	88,7	97,6	85,4	102,7	97,8	92,4
Позови за збитки, заподіяні природі, та штрафи	4,1	4,3	7,2	9,3	5,2	7,9	24,6	6,1	10,9

До речі, необхідно зазначити, що за результатами перевірки використання коштів Державного фонду охорони навколишнього природного середовища в 2007-2008 роках, проведеної Колегією Рахункової палати, Міністерство фінансів занижувало прогнозні показники збору за забруднення навколишнього природного середовища під час підготовки проектів Законів України про Державний бюджет на відповідні роки, що призводило до значного перевищення фактичних надходжень від збору за забруднення навколишнього природного середовища (у 2007 році на 23 %, у 2008 році - на 26,8 %). Завдяки

цьому Мінфін створив власний резервний фонд, який, зокрема, на кінець 2008 року становив майже 379 мільйонів гривень [2]. Крім цього, цільовий розподіл коштів у цей період було забезпечено лише щодо видатків Мінприроди в сумі понад 405 мільйонів гривень, або 29 відсотків до його загального обсягу. Решту коштів - майже 951 мільйон гривень - спрямовано на покриття витрат бюджетних програм, фінансування яких проводилося за іншими джерелами надходжень. Як наслідок, результативні показники бюджетних програм, що виконувались як Мінприроди, так й іншими головними розпорядниками коштів Державного фонду охорони навколишнього природного середовища протягом 2007-2008 років, не виконані. Цілі бюджетного фінансування не досягнуті, а реалізовані заходи - не дієві. Один із головних принципів сталого розвитку держави - рівності трьох складових: економічної, екологічної та соціальної - в Україні не забезпечується. Стан навколишнього природного середовища погіршується [2].

В умовах гострого дефіциту коштів необхідно правильно визначити пріоритети соціально-економічного й екологічного розвитку та механізми їх забезпечення. При цьому важлива роль відводиться фінансовому механізму та його складовим, вплив якого на соціально-економічні процеси має кількісну та якісну визначеність. Кількісна сторона функціонування фінансового механізму полягає у забезпеченні грошовими коштами поставлених цілей та заходів, якісна ж - виявляється у фінансовому потоці, тобто у тому, як саме формуються кошти, як вони розподіляються та виділяються, як використовуються, тощо. Відповідно до цих двох сторін функціонування фінансового механізму такі українські вчені, як Опарін В. М., Огороднік С. Я., Федосов В. М. та інші [4,5], виділяють два методи фінансового впливу на соціально-економічний розвиток: фінансове забезпечення та фінансове регулювання. Підсистеми фінансового забезпечення та фінансового регулювання тісно взаємозв'язані, і визначення пріоритетності тієї чи іншої як методу впливу на соціально-економічні процеси залежить від обраної фінансової політики в державі чи регіоні.

За таких умов актуальності набуває фінансове регулювання еколого-економічної діяльності в аграрній галузі, що дозволить об'єднати мету економічного зростання із завданнями збереження і поліпшення екосистеми в даній галузі шляхом ефективного та регламентованого перерозподілу наявних коштів.

Погляди щодо визначення сутності фінансового регулювання різняться залежно від того, на якому рівні відбувається регулювання та яких саме процесів (табл. 5).

Науковці в галузі державного регулювання розглядають, в основному, фінансове регулювання як метод впливу держави на соціальні та економічні процеси за допомогою застосування фінансових важелів та інструментів [4-6]. Науковці фінансової сфери, де предметом дослідження є фінансовий механізм, не відводять особливої ролі його регулювальній складовій [7; 8]. Необхідно зазначити, що фінансове регулювання не розглядається як окрема категорія і належить до складових фінансового механізму. При цьому різні дослідники виділяють і різні ролі фінансового регулювання у структурі фінансового механізму. Так, Благун І. Г., Сорока Р. С., Єлейко І. В. відносять фінансове регулювання до функціональних елементів управління фінансами поряд із фінансовою інформацією, плануванням, оперативним управлінням та контролем. Базилевич В. Д., Баластрик Л. О. розглядають фінансове регулювання як один із фінансових методів, до яких також відносять фінансове планування, оперативне управління, фінансовий контроль та фінансове забезпечення. Опарін В. М., Огороднік С. Я., Федосов В. М. вважають,

що фінансове регулювання і фінансове забезпечення є структурними підсистемами фінансового механізму, що характеризують зміст впливу фінансів на різні сторони розвитку суспільства.

Таблиця 5 – Тракткування поняття фінансового регулювання

Пор. номер	Автори та джерела літератури	Визначення
1	Базилевич В. Д., Баластрик Л. О. [9]	Фінансове регулювання – це законодавчо визначена система впливу держави на фінансові процеси у суспільстві
2	Берлін С. И., Дердуга В. В. [10]	Фінансове регулювання – це поєднання тієї чи іншої схеми дискреційної і недискреційної фінансової політики держави з її різноманітністю елементів та інструментів регулювання у сукупності з фінансовим регулюванням суб'єктів господарювання, при якому забезпечується гармонізація інтересів держави та суб'єктів ринкових відносин
3	Благун І. Г., Сорока Р. С., Єлейко І. В. [7]	Фінансове регулювання – це процес маневрування фінансовими ресурсами. Є функціональним елементом управління фінансами
4	Бречко О. [11]	Фінансове регулювання – це метод управління економічними та соціальними процесами за допомогою фінансів. Основою його як підсистеми фінансового механізму є правове регламентування розподільчих відносин у суспільстві, в окремих галузях і сферах державного регулювання, а також на окремих підприємствах
5	Венгер В. В., Опарін В. М. [8]	Фінансове регулювання полягає у регламентуванні розподільчих відносин у суспільстві й на окремих підприємствах
6	Грязнова А. Г., Маркіна К. В. [12]	Фінансове регулювання – це вплив на економічні та соціальні процеси, спрямований на попередження можливих або усунення існуючих диспропорцій, забезпечення розвитку передових технологій і соціальної стабільності, шляхом концентрації фінансових ресурсів в одних сегментах ринку та обмеження зростання обсягу фінансових ресурсів у інших
7	Юрій С. І, Федосов В. М. [13]	Фінансове регулювання - це метод фінансового впливу, пов'язаний із регулюванням економічних процесів, що здійснюється через систему норм і нормативів, лімітів та фінансових резервів

Проте, якщо узагальнити дослідження вчених у сфері фінансового регулювання, то можна виявити, що основна мета фінансового регулювання полягає у встановленні певних пропорцій розподілу доходів за допомогою фінансових інструментів, що впливає на забезпеченість фінансовими ресурсами та встановлення відповідної системи реалізації економічних інтересів.

Виділяють два методи розподілу доходів: сальдовий, який передбачає виділення підсумкового (сальдового) елемента в розподілі доходу, і нормативний, який полягає в тому, що всі елементи розподілу визначаються за нормативами, які встановлюються стосовно об'єкта розподілу.

Вибір методу розподільчих відносин є дуже важливим етапом побудови системи фінансового регулювання. Однак не можна протиставляти один метод іншому, оскільки суть не тільки і не стільки в

методі, а в тому, чим він наповнюється, тобто які елементи розподільчих відносин містить [5].

Кожному з елементів відповідає певне цільове призначення у вигляді закріплених за ним функцій. Таким чином, фінансове регулювання здійснюється за допомогою набору фінансових інструментів. Видами таких інструментів є податки, внески і відрахування, субсидії та дотації.

Фінансове регулювання у такій сфері, як аграрне природокористування, не ідентифікується. Тому з урахуванням існуючих дефініцій щодо фінансового регулювання, його методів та інструментів, а також з урахуванням особливостей природокористування та охорони природного середовища в сільському господарстві, спробуємо розкрити сутність цього поняття.

Незважаючи на доволі інтенсивні дослідження у сфері фінансово-економічного механізму природокористування та охорони навколишнього природного середовища, основні завдання фінансової політики в цьому разі зводяться до перерозподілу через формування та використання фондів фінансових ресурсів з метою мобілізації надходжень, що не дало відчутних практичних результатів щодо запобігання забрудненню та спонукання до раціонального використання природних ресурсів. На сьогодні й досі не створено механізму, який би дозволив упровадити економічні розрахунки у фінансові відносини у правовому полі.

Тому з метою раціонального природокористування, відтворення та охорони природних ресурсів і стабільності збалансованого приросту сільськогосподарського виробництва, визначення основних цілей фінансової політики у сфері аграрного природокористування має базуватися на розробленні комплексу практичних дій на основі фінансового регулювання, спрямованих на досягнення поставлених еколого-економічних цілей. Характер фінансового регулювання буде залежати від обраного методу та елементів розподільних відносин.

Таким чином, фінансове регулювання еколого-економічної діяльності в аграрній сфері полягає у регламентованому впливі на розподільні фінансово-економічні відносини, що виникають з приводу аграрного природокористування, шляхом застосування фінансових інструментів. Набір фінансових інструментів залежить від обраної фінансової політики та її цілей. На сьогодні застосовуються такі фінансові інструменти впливу, як платежі в бюджет і фонди цільового призначення, державні дотації, а також амортизаційні відрахування.

Виходячи з особливостей функціональних процесів у сільському господарстві та його впливу на навколишнє природне середовище, особливу увагу потрібно відвести питанню фінансового регулювання екологоорієнтованої діяльності сільськогосподарських виробників, яка полягає у задоволенні суспільства високоякісними, екологічно безпечними продуктами харчування при одночасному зменшенні негативного впливу на довкілля, збереженні та відтворенні природних ресурсів. При цьому у виборі фінансових інструментів та ступені їх впливу має бути закладений стимулювальний характер.

ВИСНОВКИ

Отже, за сучасних умов господарювання в аграрному секторі та фінансових проблем, що існують у нашій країні, актуальним постає питання фінансового регулювання еколого-економічної діяльності в аграрній сфері, яке б дозволило об'єднати вирішення проблем соціально-економічного розвитку із завданнями збереження та поліпшення екосистем в одній із найбільш природоексплуатуючій галузі - сільському господарстві.

Під фінансовим регулюванням в аграрній сфері будемо розуміти: регламентований вплив на розподільні фінансово-економічні відносини,

що виникають з приводу аграрного природокористування, шляхом застосування фінансових інструментів. Характер і ступінь впливу на еколого-економічну діяльність через фінансові інструменти залежатиме як від методу розподільчих відносин, так і від того, які функції надані цим інструментам і наскільки повно вони реалізуються на практиці.

Це, у свою чергу, потребує теоретичного та методологічного пророблення питань щодо механізму регулювання використання природно-ресурсного потенціалу сільського господарства, включення аграрного природокористування у систему фінансово-економічних відносин та методів стимулювання екологоорієнтованої діяльності сільськогосподарських виробників.

SUMMARY

THEORY OF THE FINANCIAL REGULATION OF ECOLOGICAL AND ECONOMIC ACTIVITY IN AGRICULTURE

*L. S. Malakhova,
Sumy State University, Sumy, Ukraine*

Financing of agriculture and nature conservation activity in Ukraine at the expense of public funds is analyzed in the paper. Application of the financial regulation of ecological and economic activity in agriculture is grounded. Essence of the financial regulation is considered.

Key words: *ecological and economic activity, agriculture, financial instruments, financial methods, financial regulation.*

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Черевко Г. В. Економіка природокористування : навчальний посібник / Г. В. Черевко, М. І. Яцків. - Львів: Світ, 1995. - 208 с.
2. Про результати аналізу використання коштів Державного бюджету України, виділених на державну підтримку АПК / Бюлетень підготовлено за матеріалами Звіту про результати аналізу використання коштів Державного бюджету України, виділених на державну підтримку АПК [Електронний ресурс]. - Київ : Рахункова палата України, 2009. - Режим доступу: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/16720005>
3. Закон України від 25.06.1991 № 1264-ХІІ «Про охорону навколишнього природного середовища»: [Електронний ресурс]. - Відомості Верховної Ради України (ВВР). - 1991, N 41. - С. 546. - Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
4. Государственные финансы : учеб. пособие / под ред. В. М. Федосова, С. Я. Огородника, В. Н. Суторминой. - К. : Либідь, 1991. - 276 с.
5. Опарін В. М. Фінанси (Загальна теорія) : навч. посібник / В. М. Опарін. - [2-ге вид.] - К.: КНЕУ, 2002 - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.studentbooks.com.ua/content/view/37/54/1/9>
6. Гроші. Фінанси. Кредит: навч.-метод. посібник / Г. Г. Кірейцев, Н. М. Александрова, С. О. Маслова / за ред. проф. Г. Г. Кірейцева. - Житомир : ЖІТІ, 2001. - 312с.
7. Благун І. Г. Фінанси : навч. посібник. / І. Г. Благун, Р. С. Сорока, І. В. Єлейко. - Львів : «Магнолія -2006», 2007. - 314 с.
8. Венгер В. В. Фінанси : навч. пос. для студ. вищ. навч. закл. / В. В. Венгер. - К.: Центр учбової літератури, 2009. - 432 с.
9. Базилевич В. Д. Державні фінанси : навч. посіб. / В. Д. Базилевича, Л. О. Баластрик. - за заг.ред. В. Д. Базилевича - К.: Атіка, 2004. - 368с.
10. Берлин С. И. Оптимизация финансового регулирования в региональных нефтегазодобывающих компаниях / С. И. Берлин., В. В. Дердуга // Современные наукоемкие технологии. - 2006. - № 7. - С. 39-44
11. Бречко О. Теоретичні аспекти фінансового механізму державного регулювання економіки регіону [Електронний ресурс] // Наука молода. - 2004. - № 2. - Режим доступу: http://www.library.tane.edu.ua/index.php?op=nauka_moloda&submenu=nauk_vydannya&go=archive&parent_uid=16
12. Грязнова А. Г. Финансы : учебник / А. Г. Грязнова., Е. В. Маркина. - М. : Финансы и статистика, 2004. - 504 с.
13. Фінанси : підручник / за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. - К. : Знання, 2008. - 611с.
14. Статистичний щорічник України за 2009 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка; відп. за вип. Н. П. Павленко. - К. : Інформ.-аналіт. агентство, 2010. - 566 с.

Надійшла до редакції 12 липня 2012 р.